

TÜRKÇEDE TÜMCELERİN ADLAŞTIRILMASINA DÖNÜŞÜMLÜ-ÜRETKEN YAKLAŞIM

SABRİ KOÇ

Bilim uzmanlığı tezimizde¹ dönüşümlü-üretken dilbilgisinin kurucularından Noam Chomsky'nin (1965) *Aspects of the Theory of Syntax* adlı yapıtında önerdiği kuramsal modeli Türkçede 'tümcelerin adlaştırılması' konusuna uyguladık. Ayrıca bunu yaparken P.S. Rosenbaum'ın (1967) *The Grammar of English Predicate Complement Constructions* adlı yapıtıyla R. Lees'in (1963) *The Grammar of English Nominalizations* adlı yapıtında savunduğu kuramsal modellerin kimi tutarsız yönlerini göstermeye çalıştık. Örneğin, Rosenbaum

(1) The doctor finished examining John.

(Doktor John'ı muayene etmeyi bitirdi.)

tümcesinin köken yapısını (deep structure) (1a) tümcesi gibi göstermesine karşılık, biz çalışmamızda (1) tümcesinin köken yapısının Chomsky (1965) *Aspects* modeline göre (1b) tümcesi gibi olması gerektiği sonucuna vardık.

(1a) [[the doctor] [[finished]
T₁AÖ AÖ YÖ EÖ Ey. Ey.

[examining John]]]]
T₂ T₂ EÖ YÖ T₁

(1b) [[the doctor] [[[finished]
T₁ AÖ AÖ YÖ EÖ Ey. Ey.

[[the doctor examined John]]]]]
AÖ T₂ T₂ AÖ EÖ YÖ T₁

(1b) tümcesi EŞDEĞERLİ AD ÖBEĞİ SİLME (EQUI-NP DELETION) kuralı ve öteki gerekli kuralların uygulanmasıyla adlaştırılarak (1) tümcesi biçimine dönüştürülür. Rosenbaum'ın çözümlemesinde (1a)

¹ Koç, Sabri (1976): *Deriving NP from S: A Transformational Approach to Sentential Nominalizations in Turkish*, Lancaster Üniversitesi, Basılmamış Bilim Uzmanlığı Tezi.

doğrudan EYLEM ÖBEĞİNE bağlı görünen T_1 tümcesinin aslında bir AD ÖBEĞİNE bağlı olması gerektiğini (1b tümcesi gibi) gösteren sözdizimsel kanıt vardır. Çünkü 'examining John' öbeği bir AD ÖBEĞİ gibi davranmakta, daha doğrusu bir AD ÖBEĞİ işlevi görmektedir. 'examining John' öbeğinin yerine bir AD ÖBEĞİ koyunca durum daha iyi anlaşılır. Şu iki tümcede *altı çizili* öbekleri karşılaştırınız.

- a) The doctor finished *examining John*.
(Doktor *John*'ı muayene etmeyi bitirdi.)
- b) The doctor finished *the pills*.
(Doktor *hapları* bitirdi.)

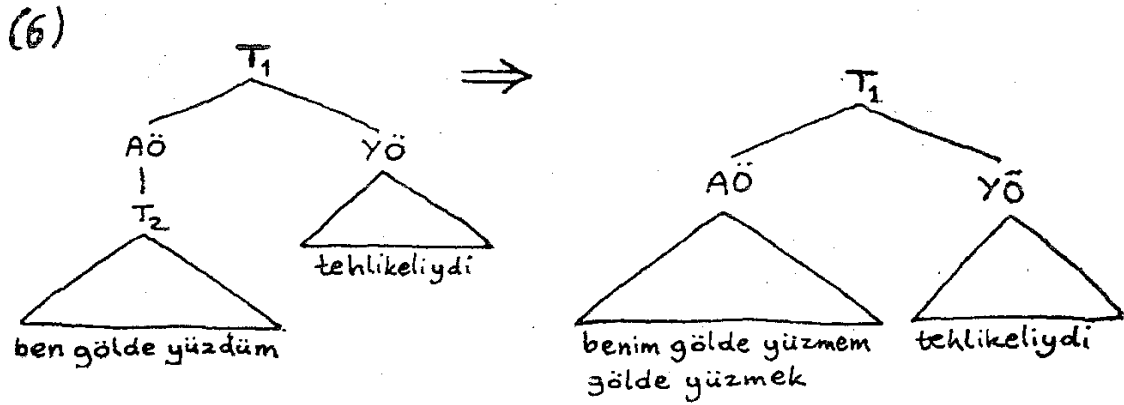
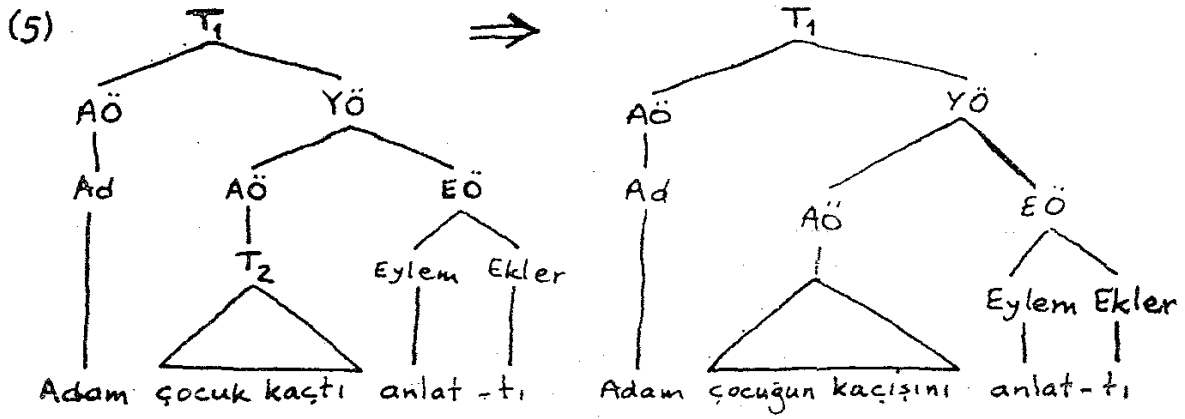
Çalışmamızda Lees'in (1963) yaptığı gibi adlaştırılan tümcenin eylem köküne eklenen adlaştırma biçimbirimlerinin 'OLGU', 'İŞLEM', 'GELECEK' gösteren biçimbirimler olarak adlandırılmasının doğru olmadığı, çünkü önermelerin gerçek durumunun (olgusallığının) başka etmenlere bağlı olduğu Kiparsky and Kiparsky (1968) "Fact" çalışmalarına dayanılarak örneklerle gösterildi.

Çalışmamızda Türkçede adlaştırılan kimi tümcelerin eyleminin çeşitli etkenlere bağlı olarak { \emptyset } biçimbirimi aldığını (2), (3), (4) bulguladık ve bu gibi durumları incelemedik. Bunlardan (4) tümcesi zaten Farsça'dan geçmiştir.

2. [Ben T_1 [[Sen mektubu yazdın] T_2] sanıyorum] T_1
AÖ T₂ AÖ T₁
3. [[[Çocuk kavaltısını etmiş] T_2] e benziyor] T_1
T₁ AÖ T₂ AÖ T₁
4. [Ben duydum ki [[Engin dün gelmiş] T_2]] T_1
T₁ AÖ T₁ T₂ AÖ T₁

Çalışmamızda bir üst tümcenin (T_1 olarak gösterilen tümceler) öznesi ya da nesnesi işlevini gören bir alt tümcenin (T^2 tümcesi) AD ÖBEĞİ durumuna dönüşürken (yani adlaştırma işleminden geçerken) geçirdiği dönüşüm aşamalarını ve bu işleme bağlı sorunları işledik. Yüklemi eylem olan üst tümcelerin 'nesne' durumundaki AD ÖBEĞİ (5), yüklemi ad ya da önad olan üst tümcelerin ise 'özne' durumundaki AD ÖBEĞİ ele alınmıştır. (5) ve (6)'da sözedilen duruma gelebilmeleri için alt tümcelerin eylem köklerine eklenecek şu adlaştırma biçimbirimleri bulunmuştur:

{-DİK} , {-MA} , {-(Y)İŞ} , {-MEK} , {-(Y)ACAĞ}.

Tüm bu aşamaları göstermek için ilk elde Chomsky'nin (1965) *Aspects* modeline göre türetilen tümcede sözcük yok, ama sözcük girmesi gerekli yerlerde { Δ } 'delta' imi vardır. Adlaştırma işleminde kullandığımız tümce yapılarının ÖBEK-YAPI KURALLARI'ını şöyle saptadık.

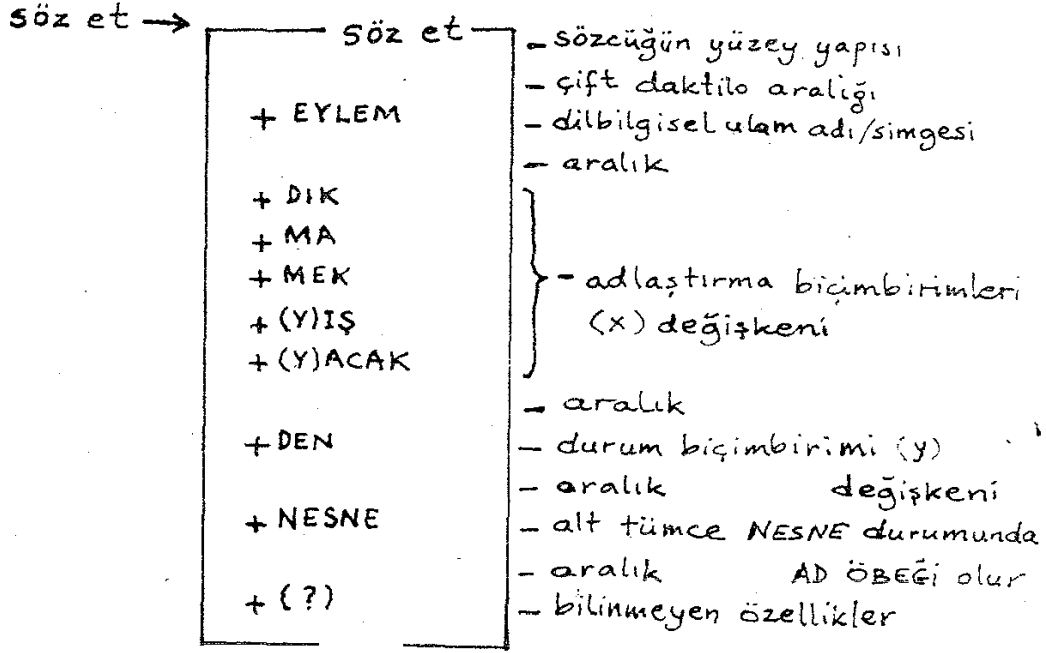
Başlangıç dizi $\neq T \neq$ ise

- i T \longrightarrow AD ÖBEĞİ YÜKLEM ÖBEĞİ
- ii AÖ \longrightarrow $\left\{ \begin{array}{l} \text{(Belirteç) AD} \\ T \end{array} \right\}$
- iii YÖ \longrightarrow (Zaman) (Yer) EYLEM ÖBEĞİ EKLER
- iv EÖ \longrightarrow $\left\{ \begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} \text{(Belirteç) AD} \\ \text{ÖNAD} \end{array} \right\} \text{ EKEYLEM} \\ \text{AÖ (Durum) EYLEM} \end{array} \right\}$

v	Ekler	→	{	Ekler ₁	/ EKEYLEM	_____	#	}
			{	Ekler ₂	/ EYLEM	_____	#	}
vi	Ekler ₁	→	Zaman ₁	Kip ₁	Kişi			
vii	Ekler ₂	→	Zaman ₂	Kip ₂	Kişi			
viii	Zaman ₁	→	{	geniş				}
			{	geçmiş				}
			{	-miş'li geçmiş				}
ix	Zaman ₂	→	{	geniş				}
			{	geçmiş				}
			{	-miş'li geçmiş				}
			{	gelecek				}
			{	sürekli				}
x	Kip ¹		Bildirme					
xi	Kip ²		{	Bildirme				}
			{	Hikâye				}
			{	Rivayet				}
xii	Belirteç	→	Δ					
	Ad	→	Δ	Geçmiş		→	Δ	
	Eylem	→	Δ	-miş'li geçmiş		→	Δ	
	Önad	→	Δ	Gelecek		→	Δ	
	Ekeylem	→	Δ	Sürekli		→	Δ	
	Zaman	→	Δ	Bildirme		→	Δ	
	Yer	→	Δ	Hikâye		→	Δ	
	Durum	→	Δ	Rivayet		→	Δ	
	Geniş	→	Δ	Kişi		→	Δ	

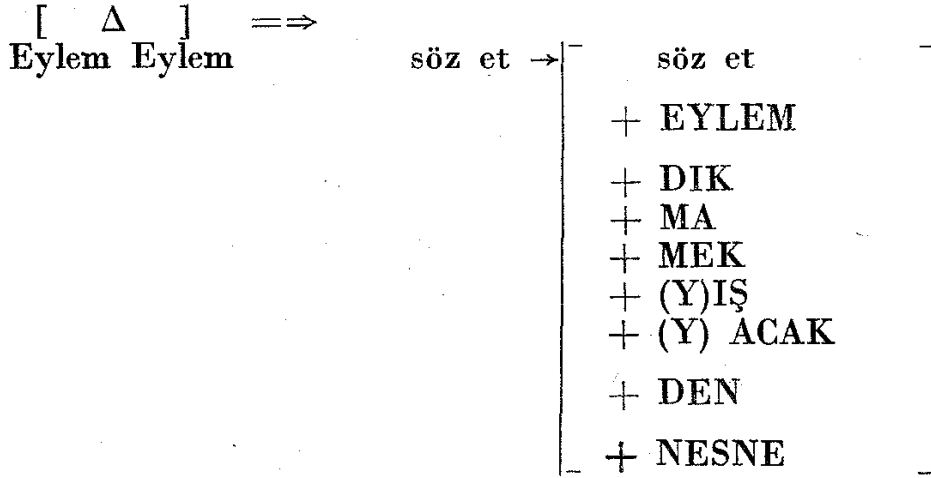
Köken yapının oluşabilmesi için SÖZCÜK YERLEŞTİRME KURALI ile işe başlamak gereklidir. { Δ } 'delta' imlerinin yerine yerleştirilecek sözcüklerin sözdizimi ve anlam özelliklerini gösteren bir 'sözlük'e gerek duyulmuştur. Bu amaçla 59 EYLEM, 10 ÖNAD ve 8 AD'ın yalnızca adlaştırma işlemine ilişkin dilbilgisel özelliklerinin verildiği bir sözlük düzenlenmiştir. Buna göre bir sözcüğün sözlükteki durumu şöyledir. (sayfa 5)

Çalışmamızda bir tuncenin bir üst tuncce içine yerleştirilerek adlaştırılması için aşağıdaki kurallar saptanmıştır. 7 zorunlu 1 seçimli dönüşüm kuralı aşağıdaki değişmez sıraya dizilmiştir.

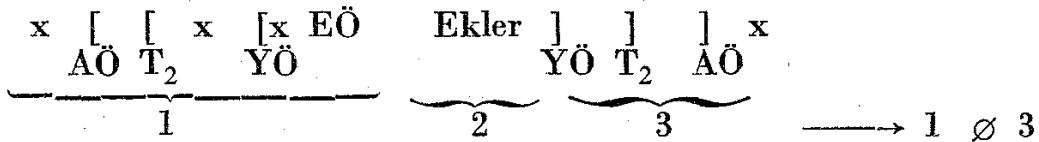

1. SÖZCÜK YERLEŞTİRME KURALI

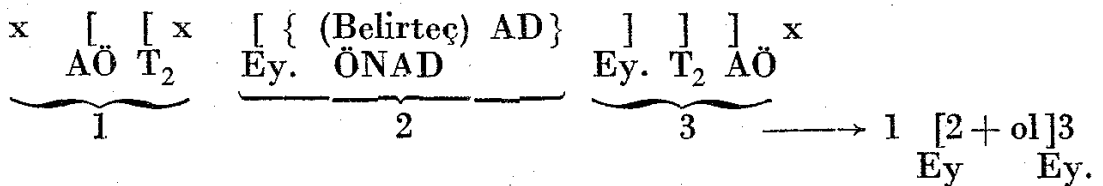
Her { Δ } 'delta' için köken yapıya bir sözcük aktarılır. Örneğin, eylem durumundaki bir sözcük şöyle dönüştürülür.

2. ALT TÜMCE EYLEM EKLERİNİ SİLME KURALI

3. OL- EKLEME KURALI

4. ADLAŞTIRMA BİÇİMBİRİMİ EKLEME KURALI

$$\begin{array}{ccccccccc} x & [& [x & \text{EYLEM} &] & x & [& [+x &] & x &] \\ \text{AÖ} & \text{T}_2 & & \text{T}_2 & \text{AÖ} & \text{YÖ} & \text{Ey.} & \text{Ey.} & & \text{YÖ} \\ \hline & 1 & & 2 & & 3 & & 4 & & 5 & \longrightarrow 12+x345 \end{array}$$

5a. - (N/ Y)IN DURUM EKİ EKLEME KURALI

$$\begin{array}{ccccccc} x & [& [& \text{AÖ} & x &] &] & x \\ \text{AÖ} & \text{T}_2 & & & \text{T}_2 & \text{AÖ} & & \\ \hline & 1 & & 2 & & 3 & & \longrightarrow 12+(N/Y)IN3 \end{array}$$

Koşul: Alt tümcenin nesnesi ile üst tümcenin nesnesi eşdeğerlei birer AD ÖBEĞİ iseler bu kuralı uygulamayınız, (5b) kuralını uygulayınız.

5b. EŞDEĞERLİ AD ÖBEĞİ SİLME KURALI

$$\begin{array}{ccccccccccc} \text{AÖ} & [& [& [& \text{AÖ} & x &] &] &] & x \\ \text{EÖ} & \text{AÖ} & \text{T}_2 & & \text{T}_2 & \text{AÖ} & \text{EÖ} & & & & \\ \hline & 1 & & 2 & & 3 & & 4 & & & \longrightarrow 12\emptyset4 \end{array}$$

Koşul: a) 1=3 olunca

b) Bu kuralı yalnız 5a kuralının uygulanmadığı durumlarda uygulayınız.

6. İYELİK EKİ EKLEME KURALI

$$\begin{array}{ccccccc} x & [& [& \text{AÖ} & x & \text{EYLEM} &] &] & x \\ \text{AÖ} & \text{T}_2 & & & & \text{T}_2 & \text{AÖ} & & \\ \hline & 1 & & 2 & & 3 & & & \longrightarrow 12+I3 \end{array}$$

7. DURUM EKİ EKLEME KURALI

$$\begin{array}{ccccccccccc} x & [& [& [x & \text{EYLEM} &] &] & x & [& [+y &] &] & x \\ \text{EÖ} & \text{AÖ} & \text{T}_2 & & \text{T}_2 & \text{AÖ} & \text{Ey.} & \text{Ey.} & & \text{EÖ} & & \\ \hline & 1 & & 2 & & 3 & & 4 & & 5 & \longrightarrow 123+y45 \end{array}$$

Koşul: a) Bu kural ÖZNE-EYLEM UYUMU KURALININ uygulandığını varsaymaktadır.

- b) Bu kural alt tümce üst tümcenin öznesi durumunda ise uygulanmaz. Çünkü o durumlarda durum eki { \emptyset } dır.

8. ADILDAN ÖZNEYİ SİLME KURALI (seçimli)

AÖ YÜKLEM ÖBEĞİ
1 2 \longrightarrow \emptyset 2

Koşul: 1 = ADIL ise üst ve alt tümcelere uygulanabilir.

Şimdi bu kurallara göre bir örnek dönüşümü ele alalım.

Kural 1. ben $\left[\begin{array}{c} \text{[ali dün geldi]} \\ \text{AÖ} \quad \text{T}_2 \quad \text{T}_2 \end{array} \right] \text{AÖ}$ kuşkulandım

Kural 2. ben $\left[\begin{array}{c} \text{[ali dün gel]} \\ \text{AÖ} \quad \text{T}_2 \quad \text{T}_2 \end{array} \right] \text{AÖ}$ kuşkulandım

Kural 4. ben $\left[\begin{array}{c} \text{[ali dün gel+(Y)IŞ]} \\ \text{AÖ} \quad \text{T}_2 \quad \text{T}_2 \end{array} \right] \text{AÖ}$ kuşkulandım¹

Kural 5. ben $\left[\begin{array}{c} \text{[ali+(N/Y)IN dün gel+(Y)IŞ]} \\ \text{AÖ} \quad \text{T}_2 \quad \text{T}_2 \end{array} \right] \text{AÖ}$ kuşkulandım

Kural 6. ben $\left[\begin{array}{c} \text{[ali+(N/Y)IN dün gel+(Y)IŞ+I]} \\ \text{AÖ} \quad \text{T}_2 \quad \text{T}_2 \end{array} \right] \text{AÖ}$ kuşkulandım

Kural 7. ben $\left[\begin{array}{c} \text{[ali+(N/Y)IN dün gel+(Y)IŞ+I+(N)DEN]} \\ \text{AÖ} \quad \text{T}_2 \quad \text{T}_2 \end{array} \right] \text{AÖ}$ kuşkulandım

Kural 8. $\left[\begin{array}{c} \text{[ali+(N/Y)IN dün gel+(Y)IŞ+I+(N)DEN]} \\ \text{AÖ} \quad \text{T}_2 \quad \text{T}_2 \end{array} \right] \text{AÖ}$ kuşkulandım

Sesbilim kurallarının uygulanmasından sonra tümce

/Alinin dün gelişinden kuşkulandım/ durumuna gelir.

Daha sonra çalışmamızda adlaştırma işleminin anlam ilişkileri üzerinde durduk. Anlam yönünden 'ANLAMSAZ SEÇME-SINIRLAMA KURALLARI'yla aşağıdaki yanlış türetmelerin önlenmesi gerektiğini vurguladık. Ancak bu iş için oldukça ayrıntılı bir 'sözlük' hazırlanması gerektiği kanısına vardık.

(*) Ahmetin düşünmesini duydum.

(*) Ben Mary'nin evlenmesini John'a verdim.

¹ Kural 3 ve 5b bu diziye uygulanmıyor.

(*) Yağmurun yağması beştir.

(*) Ahmetin imgeleyişini gördüm.

Çalışmamızda dönüşümlü-üretken dilbilgisinin henüz çözümlen-
miş 'adlaştırılan yan tümce' ile ana tümce arasındaki ilişkinin nasıl
sağlanacağını, dönüşüm kurallarının tümce sınırlarını aşmasına, bu
okulun kuramsal modeli içinde, yer verilip verilmemesine bağlı olduğunu
belirttik.